

Qərbi Azərbaycan şivələrində və müasir türk ləhcələrində ekvivalent sözlər

Aynur Namazova ¹

XÜLASƏ

Bu gün türk dünyasında tarixi və siyasi səbəblər nəticəsində yaranan bir çox türk ləhcələri və ya yazı dilləri istifadə olunur. Onlar müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənirlər. Türk ləhcələrinin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır. Bu sözlər müəyyən dərəcədə “əsas dialekt” səviyyəsində, nisbətən az dərəcədə isə “ümumi türkcə” səviyyəsində bir-biri ilə üst-üstə düşürlər. Mənbə baxımından eyni qrupda olmaqdan əlavə, icmaların tarix boyu öz aralarında qurduqları iqtisadi və mədəni əlaqələr dini və siyasi baxımdan məruz qaldıqları yad təsirlərin də bir-biri ilə üst-üstə düşməsində mühüm rol oynayır. “Söz ekvivalenti” termini iki müxtəlif ləhcədəki sözlərin “konseptual sahə” baxımından bir-birinə ekvivalent olması vəziyyətini ifadə edir. Türk ləhcələrinin lüğət tərkibinin tam olaraq üst-üstə düşməməsi söz bərabərliyi məsələsinin əhəmiyyətini artırır.

AÇAR SÖZLƏR

türk dialektləri, transpozisiya, söz bərabərliyi, söz ekvivalenti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 04.11.2024

Qəbul edilib: 22.01.2025

¹ Doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0001-2498-8880> | aynamaz@mail.ru

Equivalent Words in the Dialect of West Azerbaijan and in Modern Turkish Dialects

*Aynur Namazova*¹

ABSTRACT

Many Turkish dialects or written languages are used in the Turkic world today, which arose as a result of historical and political reasons. They differ more or less from each other in various aspects. Turkish dialects have their own vocabulary. These words overlap to a certain extent at the "main dialect" level, and to a lesser extent at the "general Turkish" level. In addition to being in the same group in terms of source, the economic and cultural relations that the communities have established among themselves throughout history play an important role in the overlapping of the foreign influences they are exposed to in terms of religion and politics. The term "word equivalence" refers to the situation where words in two different dialects are equivalent to each other in terms of "conceptual domain". The fact that the vocabulary composition of Turkish dialects does not completely overlap increases the importance of the issue of word equality.

KEYWORDS

Turkish dialects, transposition, word equivalence, word equivalent

ARTICLE HISTORY

Received: 04.11.2024

Accepted: 22.01.2025

¹ Ph. D. student, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0001-2498-8880> | aynamaz@mail.ru

Giriş

“Türk” termini dar mənada yalnız Türkiyə türkcəsinə aid olduğu halda, geniş mənada bütün türk ləhcələrini bir qrup altında birləşdirir. Türkcənin hər qolunu ayrıca bir dil kimi qəbul edən tədqiqatçılar sözügedən qolların adlandırılmasında türk, Azərbaycan, qazax, tuvan və s. türkcələrə daha çox üstünlük verirlər. Yəni bu baxışın nümayəndələri türk terminini dar mənada işlədir və onu yalnız Türkiyədə danışılan rəsmi dilin adı kimi qəbul edirlər. Türk ləhcələrinin hər birinə ayrıca ad vermək və ümumi türkcəni başqa bir terminlə ifadə etmək cəhdləri ilk dəfə Rusiyada tətbiq edilmişdir. Bu məqsədlə rus dilində *turetskiy*, *tyurskiy* terminləri işlədilmişdir (Ercilasun Ahmet Bican, 2007, s. 7–8). Türk dillərinin qollarını dialekt hesab edən tədqiqatçılar ilk növbədə “türk” terminini ümumi mənada qəbul edir və işlədirlər. Bundan əlavə, türk ləhcələrinin adları çəkilmədən, mümkün qarışıqlığın qarşısını almaq məqsədilə tayfa adları və ya coğrafi adlara uyğun (Türkiyə türkcəsi, qazax türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, tuva türkcəsi və s.) terminlərə istinad edirlər (Ercilasun Ahmet Bican, 2007, s. 9). Burada qeyd olunan fikirlərin əsası nə olursa olsun, türk dillərinin tarix boyu geniş bir ərazidə böyük bir kütlənin danışdığı dili olması faktını dəyişdirmir.

Əsas hissə

Milyonlarla kilometr ərazidə yaşayan türklərin dili, ədəbiyyatı və folkloru ilə bağlı müasir elmi araşdırmaların tarixi çox da qədim deyil. Türkologiya yalnız XIX əsrdən sonra müstəqil elm sahəsinə çevrilmişdir. Təbii ki, bu sahədə XIX əsrdən əvvəl də müəyyən araşdırmalar aparılıb. Məsələn, XVI – XVII əsrlərdə bir çox avropalı tədqiqatçılar tərəfindən Osmanlı İmperatorluğunun əldə etdiyi siyasi və hərbi güclə yanaşı, türk dilinin öyrənilməsi və öyrədilməsi üçün müxtəlif lüğət və qrammatikalar hazırlanmışdır (Eren, 1998, s. 29–31). Lakin həmin vaxtlarda türkologiyanın müstəqil bir elm sahəsi olduğunu söyləmək mümkün deyildi.

Adı çəkilən dövrlərdə türk dünyasında türkologiya elminin mərkəzi Kazan şəhəri olmuşdur. Əsası 1804-cü ildə qoyulan Kazan Universitetində dünya şöhrətli türkoloqlar çalışır və yeni kadrlar yetişdirirdilər. Kazan həmçinin Çar Rusiyası dövründə yaşayan digər türk toplumlarından olan tələbələrin də diqqət mərkəzinə çevrilirdi. Osmanlı İmperiyası sərhədləri daxilində türkologiya sahəsində ilk ciddi araşdırmalar XIX əsrin ikinci yarısından sonra başlamışdır. Bu illərdə Əhməd Vefik Paşa, Şəmsəddin Sami kimi adlar ön plana çıxdı.

Çar Rusiyasının dağılması və türk toplumlarının əksəriyyətinin Sovet İttifaqının çətinliyi altında qalması ilə Türkiyə Cümhuriyyətindəki türklərlə Sovet İttifaqındakı

türklər arasında əlaqələr minimum səviyyəyə endirildi. Bu dövrdə Türkiyədə türkologiya elmi universitet səviyyəsində inkişaf etməyə başladı; tarixi türk ləhcələrindən mətn nəşrləri ilə yanaşı, qrammatika, lüğət və dialektologiyaya aid araşdırmalara da önəm verildi.

Sovet İttifaqındakı türk toplumları ilə zəif ünsiyyət və qaynaqların əldə edilməsində yaranan çətinliklər səbəbindən uzun illər Türkiyədəki çağdaş türk ləhcələri ilə bağlı araşdırmalar gözlənilən səviyyədə aparılmamışdır. 1970-ci illərdən etibarən prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tezis və araşdırmalarında türk dünyasını mərkəzi mövzu kimi önə çıxarmışdır. Professor Dr. Yavuz Akpınarın Türkiyə xaricindəki türklərin, xüsusən də Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı ilə bağlı ətraflı araşdırmaları sonrakı illərdə Türkiyədə çağdaş türk ləhcələri ilə bağlı tədqiqatların aparılmasına zəmin yaratdı.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqil türk dövlətləri ilə qurulacaq əlaqələr üçün hazırlıqlı kadrlara ehtiyac var idi. Universitetlərdə çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatı adlı bölmələrin tədris fəaliyyətinə başlaması elm sahəsindəki bu ehtiyaca bir cavab idi. Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatı bölmələrinin yaradılması ilə türk türkologiyasına geniş bir araşdırma sahəsi açılmışdır. Beləliklə, qısa müddət ərzində türk dünyası üzrə çox sayda ekspertlər yetişdirildi. Mütəxəssislər bu dildə danışanların sayından asılı olmayaraq, bütün türk toplumlarının qrammatika və lüğətlərini nəşr etdirmiş, türk dünyasından bir çox epik mətnləri tədqiqatçıların istifadəsinə vermişlər.

Bu şöbələrin yaradılması ilə diqqət çəkən hadisələrdən biri də o vaxta qədər Türkiyədə az sayda təsadüf olunan transfer fəaliyyətlərinin artmağa başlamasıdır. 1991-ci ilə qədər başqa türk ləhcəsindən türk dilinə keçən ədəbi əsərlərin sayı məhdudd sayda idi. 1991-ci ildən sonrakı dövrlərdə tərcümə işləri xeyli sürətlənmiş və bu günə qədər, təxminən 30 il ərzində, digər türk ləhcələrindən Türkiyə türkcəsinə yüzlərlə əsər köçürülmüşdür.

Bir-biri ilə mübadilə edən ləhcələr türkcənin qolları olsalar da, tam birlik üçün bəzi məsələlərin nəzərə alınması lazım gəlir. Bunu nəzərə alaraq, dialektlərarası köçürmələrdə nəzərə alınmalı məsələləri sadalayan bir çox araşdırmalar dərc edilmiş (İlker, 1999; Uğurlu, 2000; Kirişcioğlu, 2006; Adıgüzel, 2012), doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır (Karadoğan, 2004; Eker, 2012). Bununla belə, transferlərdə nəzərə alınmalı olan elementlərdən yalnız birinə geniş şəkildə diqqət yetirən araşdırmalar aparılmışdır. Məsələn, yanlış ekvivalentlik nəticəsində yaranan transfer problemləri bir çox araşdırmaların mövzusu olmuşdur (Ersoy, 2007; Ergönc, Akbaba, 2007; Arnazarov, 2008; Yıldız, 2009; Ersoy, 2012). Dialekt və dil müzakirələrində olduğu kimi, ötürmə ilə bağlı terminlər qarışıqlığı vardır (Eker, 2012,

s. 28–30). Belə tədqiqatlarda köçürmə və tərcümə terminlərindən istifadə olunur. Tədqiqatlar ümumi şəkildə təhlil olunduqda ləhcələr arasında köçürmə termininin, dillər arasında isə tərcümə termininin istifadə edildiyi görülür.

Mübadilə problemləri ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan araşdırmalarda vurğulanan əsas məqam, köçürəcək insanların həm mənbə ləhcəsini, həm də hədəf dialekti çox yaxşı bilmələridir. Hər iki ləhcəni başa düşmək və ya bu ləhcələrdə danışmaq kifayət deyil. Mübadilədə olan insanlar hər iki ləhcənin qrammatikasında, gündəlik dil istifadəsində, atalar sözləri və deyim kimi formul ifadələrdəki müstəsna vəziyyətlərə hakim olmalıdırlar. Bundan əlavə, türk ləhcələri arasında mübadilə edəcək insanlar hər iki ləhcənin yazılış və durğu işarələri qaydalarını ətraflı bilməlidirlər. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində təkrarlanan sözlər arasında tire işlədilir (məs.: soz-söhbət) (Baldane, 2018, s. 227), sual şəkilçisi isə özündən əvvəl gələn sözə bitişik yazılır (məs.: vacibdirmi?) (Baldane, 2018, s. 230). Lakin bu qaydalar Türkiyə türkcəsi üçün keçərli deyil. Belə hallarda mənbə dialektindəki orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarının hədəf dialektindəki qarşılığını dəqiq müəyyən etmək və köçürmə mətnində hədəf ləhcənin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarını tətbiq etmək lazım gəlir.

Yanlış ekvivalentlik

Tədqiqat işində tez-tez vurğulanan məsələlərdən biri də yanlış ekvivalentlikdir. Mustafa Uğurlu yanlış ekvivalentlik məsələsini “mənbə və hədəf uzlaşma vahidlərində ekvivalent kimi görünən söz, struktur və sintaksis vahidlərinin ekvivalent olmadığı vəziyyət” kimi təyin edir. Bundan əlavə, Uğurlu (2011) psevdoekvivalent sözləri iki yerə bölür. Bunlardan birincisi, konseptual dairələri tam üst-üstə düşməyən, ikincisi isə konseptual sahələri heç üst-üstə düşməyən sözlərdir. Konseptual dairələri tam üst-üstə düşməyən sözlər *qismən psevdoekvivalentlik*, konseptual dairələri heç üst-üstə düşməyən sözlər isə *tam psevdoekvivalentlik* hesab edilir.

Türk ləhcələri arasında edilən tərcümələrdə də yanlış ekvivalentliyə tez-tez rast gəlinir. Mübadilə edəcək insanların diqqət etmələri lazım olan ən mühüm amillərdən biri də ünsiyyət zamanı yanlış ekvivalent sözlərin aşkarlanması və düzgün sözlərin seçilməsidir. Müxtəlif dialektlərdən olan yanlış ekvivalent sözlərə aşağıdakı nümunələr verilə bilər:

Çuvaş türkcəsində “avlan” – “evlənmək”, Türkiyə türkcəsində – “ova getmək”, “ova çıxmaq”; karay türkcəsində “aldatmaq” – “yalanları cəzalandırmaq”, Türkiyə türkcəsində – “gözlənilməz bir davranışla yoldan çıxarmaq” (Ersoy, 2007, s. 65), “yaldatmaq” – “yalan deməklə yanaşı, yaltaqlıq etmək” (Dərələyəz); nogay türkcəsində “adi” – “indi”, “bir az əvvəl”; Türkiyə türkcəsində “olduqca” – “sadə”, “adi” [8, s. 156], “inmə” – “xəstəlik” (İrəvan).

Yanlış ekvivalent sözlərin yaratdığı problemlərlə yanaşı, yanlış söz seçimi ilə bağlı problemləri də qeyd etmək olar. Bu vəziyyəti bir nümunə ilə izah etmək üçün Azərbaycan türkcəsində işlənən “uzaqgörən” mürəkkəb sözünü təhlil edək. Bu sözün tərkibində olan “uzaq” və “görmək” sözləri Türkiyə türkcəsində də işlənir. Lakin buna uyğun olaraq, bu sözü Türkiyə türkcəsinə “uzakgören” kimi tərcümə etmək yanlış olardı. Bu sözü Türkiyə türkcəsinə “irəli düşünən” kimi çevirmək lazımdır. Söz seçiminə ciddi diqqət yetirilsə, köçürmə mətni hədəf dialektin oxucuları üçün daha başa düşülən olar.

Mövzu ilə bağlı araşdırmalarda diqqət çəkən başqa bir məqam da feil-tamamlayıcı əlaqə ilə bağlı vəziyyətlərdir. “Buxar” termini ilə ifadə olunan bu əlaqə dialektlərarası mübadilələrdə həmişə nəzərə alınmalıdır. Çünki hər iki şivədə eyni feil və ya eyni mənalı feillər görünsələr də, bəzən feillə tamamlayıcılar arasında əlaqə yaradan hal şəkilçiləri fərqlənə bilər. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “məşğul olmaq” mənasını verən “kes” feili, qazax türkcəsində “aydır” kimi işlənir. Bu feillər eyni məna daşırsalar da, ifadə baxımından bir-birindən fərqlənilir. Bunlardan “kes” feili hal şəkilçisi ilə tamamlama tələb edir, “aydır” feili isə nümayiş hal şəkilçisi ilə tamamlayıcıya ehtiyac duyur [17, s. 74]. Belə fərqlər aşkar edildikdə, feil-tamamlayıcı münasibəti mənbə dialektindəki kimi deyil, hədəf dialektindəki kimi qurmaq lazımdır.

Qəlibləşmiş dil vahidlərinin ən dəqiq strukturlarla qarşılanması məsələsi transfer tədqiqatlarında qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biridir. Qəlibləşmiş dil vahidləri arasında idiom, atalar sözü, reduplikasiya və formul sözlər adlanan strukturları nəzərdən keçirmək mümkündür [11, s. 89 – 110]. Türk dialektlərində çox sayda ortaq deyimlər, atalar sözləri və düstur ifadələri olsa da, bəzən eyni anlayışa cavab verən dil vahidi müxtəlif variantlarla işlənir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “Sürüdən çıxanı qurd tutur”, Qərbi Azərbaycan şivəsində “Sürüdən qalanı qurd yeyir” kimi işlənən atalar sözləri başqırd türkcəsində “Ayrılandı ayv aşar, bülینگendi bure aşar (Sürü heyvan tərəfindən tutulur), qırğız türkcəsində “Bölüngöndü börü ceyt” [4, s. 435] kimi variantlarla işlənir. Qəlibləşmiş dil vahidlərinə cavab vermək üçün hədəf dialektindəki qarşılıqlar düzgün müəyyən edilməlidir. Çünki qəlibləşmiş dil vahidlərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onların tərkibindəki sözlərin və onların yerlərinin asanlıqla dəyişməməsidir (Gökdayı, 2008, s. 92–93). Məsələn, “ipə un səpmək” ifadəsi heç vaxt ipə un səpmək mənasında işlədilə bilməz. Bu ifadələr qrammatik cəhətdən nizamlı olsalar da, türkcəyə gəldikdə, ləhcə daxilində mənasız qəliblərdir.

Təbii ki, çağdaş türk ləhcələri arasında mübadilələrdə burada qeyd olunanlardan daha çox nəzərə alınmalı məqamlar var. Ancaq bu yazıda vurğulanan məqamlar trans-

ferlərdə ən çox rast gəlinən problemlər olduğundan, demək olar ki, mövzu ilə bağlı bütün araşdırmalar bu istiqamətdə aparılır. Tədqiqatçılar tez-tez mübadiləsi lazım olan xüsusiyyətlərlə bağlı ümumi fikrə gəlirlər. Mübadilə ediləcək məndəki mənə bütövlüyünü qorumaq üçün köçürmə işlərində bütün bu məsələlərə diqqət yetirilməsi oxucuların ən doğru mətnə əlçatanlığına və daha dəqiq qiymətləndirmələrə imkan verəcəkdir.

Hesablamalara görə, bu gün türk dünyasında təxminən yüz əlli milyon insan yaşayır. Onların danışdığı tərzləri öz daxilində dərk etmə vəhdəti təşkil edən və müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənən “dil sahələrini”, başqa sözlə, “dialektləri” təşkil edir.

Bu dil sahələrinin bəziləri standartlaşdırılaraq “yazılı dil”ə çevrilmişdir. Onlardan bəziləri yalnız nitqdə istifadə olunur. Yazı dili olanların bəziləri yaşadıkları toplumun “ikinci dil”inə çevrildiyi halda, bəziləri isə inkişaf etmiş, zəngin ədəbi yazılı dilə çevrilmişdir.

Türk ləhcələrinin ortaq lüğət tərkibi

Türk ləhcələrinin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır. Lakin bu sözlərin əhəmiyyətli bir hissəsi əsas dialekt səviyyəsindədir; onların daha kiçik bir hissəsi “ümumi türkcə” səviyyəsində bir-biri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, Oğuz dilinə əsaslanan Türkiyə və Azərbaycan türkcəsi; əsası qıpçaq olan qazax və qaraqalpaq türkcəsi arasında üst-üstə düşmə nisbətləri yüksək olsa da, bu dördünün üst-üstə düşməsi, o cümlədən ortaq söz nisbəti aşağı düşür. Bütün türk ləhcələrində üst-üstə düşən sözlərin nisbəti daha da aşağıdır.

Mənbə baxımından eyni qrupda olmaqdan əlavə, icmaların tarix boyu öz aralarında qurduqları iqtisadi və mədəni əlaqələr, dini və siyasi baxımdan məruz qaldıqları yad təsirlər də bir-biri ilə eyniyyət təşkil etməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn, lüğətlərindəki ərəb və fars ünsürləri tarixi və ictimai səbəblərdən qaynaq baxımından eyni əsas ləhcəyə əsaslanmayan türk və özbək türkcələrinin üst-üstə düşmə nisbətini artırmışdır. Yenə bir mədəniyyət mühiti olan Kazan ilə İstanbul arasında sovetdən əvvəlki dövrdə sıx əlaqələr kazan-tatar türkcəsinə bir çox “Osmanlı ünsürləri”nin daxil olmasını təmin etdi. Bu vəziyyət iki ləhcənin oxşarlığını artırdı. Bundan əlavə, Rusiya Çarlığı və Sovet İttifaqının siyasi hökmranlığı altında yaşamış türk toplumlarının dialektlərində rast gəlinən rus elementləri müəyyən oxşarlıq yaradır.

Söz ekvivalentliyi

Bu araşdırmada “söz ekvivalentliyi” (“lexikalische Äquivalenz”) termini ilə mənbə razılaşması assosiasiyasında (“Wortfeld”) sözün konsept sahəsi və hədəfdəki sözün konseptual sahəsi razılaşma birliyi bir-birinə “ekvivalent”dir. Başqa sözlə, onların bir-

biri ilə “üst-üstə düşdüyü” ifadə edilir. Bu termin “məqbul ekvivalentliyə” və “dəqiq ekvivalentliyə” aiddir.

“Məqbul ekvivalentlik”də sözün hərfi mənası – onun mətn kontekstində istifadəsi, təsiri və s. anlaşılır. Bu, aspektlərdə oxşarlıq vəziyyətidir.

Türk ləhcələrinin müəyyən dərəcədə əsas dialekt səviyyəsində öz lüğəti vardır. Bu sözlər “ümumi türkcə” səviyyəsində daha az dərəcədə bir-biri ilə üst-üstə düşürlər. Türk ləhcələri arasındakı qarşılıq sözləri üç yerə bölmək olar:

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi ilə hədəf dialektindəki sözün konseptual sahəsi tamamilə və ya məqbul şəkildə üst-üstə düşə bilər. Bu vəziyyətdə “bir-bir” ekvivalenti var. Belə sözləri öz aralarında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A. Türk ləhcələri arasında qarşılığı olan çox az söz səs, məna və s. cəhətdən hər türk ləhcəsində eynidir. Məsələn: “at” sözü Türkiyə türkcəsində ≡ at, Azərbaycan dilində ≡ at, qazax dilində ≡ at, qırğız dilində ≡ at kimi işlədilir. Göründüyü kimi, bu söz bir çox türk ləhcələrində səs baxımından eynidir. Bununla belə, anlayış, konnotasiya, istifadə tezliyi və s. tam olmasa da, hər cəhətdən üst-üstə düşmə var. Çünki türkün at haqqında fikirləri ilə bu heyvanın ətini yeyən, südünü içən qazax və ya qırğızın düşüncələri eyni deyil. Qazax üçün bu anlayışın mənası ləzzətli yemək, digər türklərə görə isə bu, yəqin ki, qəbul olunmaz bir şeydir.

B. Ekvivalent sözlərin bir çoxu eyni mənbədən yaransalar da, zaman keçdikcə müəyyən səs dəyişikliklərinə məruz qalmışlar. Məna baxımından sözlərdən asılı olaraq oxşarlıq dərəcəsi dəyişir. Oxşarlıq nisbəti rəqəmlər kimi “məhdud” mənası olanlar arasında xüsusilə yüksəkdir. Başqa sözlə, konseptual sahələr tam üst-üstə düşməyə çox yaxındır. Məsələn: Türkiyə türkcəsində ≡ beş, Azərbaycan dilində ≡ beş, başqırd dilində ≡ biş, qazax dilində ≡ bes, qırğız dilində ≡ beş, özbək dilində ≡ beş, tatar dilində ≡ biş, türkmən dilində ≡ beeş, uyğur dilində ≡ baaş.

Aşağıdakı nümunələrdə məna yaxınlığı dərəcəsi sözdən sözə və dialektdən ləhcəyə dəyişir: Türkiyə türkcəsində ≡ yıldız, Azərbaycan dilində ≡ ulduz, qazax dilində ≡ juldız, qırğız dilində ≡ cıldız, özbək dilində ≡ ulduz, tatar dilində ≡ yoldız, türkmən dilində ≡ ulduz sözünün hərfi mənası bir çox türk ləhcələrində ortaqlı olsa da, çalarları ortaqlı olmaya bilər.

Özlüyündə tam ekvivalent olan sözlər bir araya gələrsə, ekvivalent olmaya da bilər: Məsələn: Türkiyə türkcəsində ≡ yol, Azərbaycan dilində ≡ yol, başqırd dilində ≡ yul, qazax dilində ≡ jol, qırğız dilində ≡ col, özbək dilində ≡ yol, tatar dilində ≡ yul, türkmən dilində ≡ yool, uyğur dilində ≡ yol; Türkiyə türkcəsində ≡ baş, Azərbaycan dilində ≡ baş, başqırd dilində ≡ baş, qazax dilində ≡ bas, qırğız dilində ≡ baş, özbək dilində ≡

baş, tatar dilində = baş, türkmən dilində = baş, uyğur dilində = baş; Türkiyə türkcəsində = başla, Azərbaycan dilində = başla, başqırd dilində = başla, qazax dilində = basta, qırğız dilində = başta, özbək dilində = başla, tatar dilində = başla, türkmən dilində = başlangıç, uyğur dilində = basli sözləri bir çox dialektlərdə yayılmışdır. Lakin qırğız dilində *col basta* “yol göstərmək” forması və qazax dilində *jol basstavşı* “kompas” mənasında Türkiyə türkcəsində işlənmir. Türkiyə türkcəsində = ağac, Azərbaycan dilində = ağac, başqır dilində = agas, qazax dilində = ağac, qırğız dilində = cığaç, tatar dilində = ağac, türkmən dilində = ağac, uyğur dilində = yağaç; Türkiyə türkcəsində = usta, Azərbaycan dilində = usta, qazax dilində = usta, qırğız dilində = usta, özbək dilində = ustā, tatar dilində = osta, türkmən dilində = ussa, uyğur dilində = usta sözləri ümumi olsalar da, qırğız dilində *usta cığaç* və türkmən dilində *ağac ustası* sözləri Türkiyə türkcəsindəki “dülğər” və ya “xarrat” sözləri ilə ifadə olunur.

C. Səs və quruluş baxımından bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, ayrı-ayrı mənbələrdən gələn sözlər də ekvivalent ola bilər. Məsələn: Türkiyə türkcəsində “baş örtüsü” sözünə, qazaxca ormal, qırğızca oromol, cooluk deyilir. Türkiyə türkcəsində = bardak, qazax dilində = stakan sözləri məqbul ekvivalentlərdir (LS: 50). Halbuki türk dilində “çay bardağı” anlayışı qazax türkündə yoxdur. Digər nümunələrə nəzər salaq: Türkiyə türkcəsində = sinek, qazax türkcəsində = şibin; Türkiyə türkcəsində = yemək, qırğız dilində = tamak, özbək dilində = avkat, türkmən türkcəsində = nahar adlanır.

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi hədəf dialektə bir deyil, birdən çox sözün konseptual sahəsi ilə tamamilə və ya məqbul şəkildə əhatə oluna bilər. Belə sözləri öz aralarında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Mənbə dialektində səs və quruluş baxımından eyni olan və ya dialektlər arasında müntəzəm səs ekvivalentləri ilə eyni mənbədən gəldiyi bilinən bir sözün formasına hədəf dialektə rast gəlmək olar. Bununla belə, bu iki sözün konseptual sahələri bir az üst-üstə düşə bilər. Burada yuxarıda qeyd olunan məqbul üst-üstə düşmə yoxdur. Konseptual dairələri baxımından bir qədər üst-üstə düşən sözlər, tam ekvivalent kimi görünsələr də, “yarı psevdokvivalent” sözlərdir. Odur ki belə sözlərdə mənbə dialektindəki sözlə əhatə olunmayan konseptual sahə üçün heç olmasa hədəf dialektə başqa bir söz işlədilməlidir. Məsələn: Qazaxca “qol”, qırğızca “qol”, özbəkcə “kol” sözünün konseptual sahəsi türk türkcəsindəki kol + el sözlərinin konseptual sahələrini əhatə edir. Türk türkcəsində “evlənmək” feilinin konseptual sahəsi kişi üçün qırğızca = üylön, özbəkcə = üylən, tatarca = öylän, türkməncə = öylen kimi işlədilir.

Türkiyə türkcəsində “kardəş” eyni ata-anadan doğulan uşaqlara deyilir. Dialektlər arasında nizamlı səs ekvivalentləri ilə eyni mənbədən gəldiyi bilinən bu sözün forması qazax dilində “karındaş”, qırğız dilində isə “kardaş” kimi işlənir. Lakin bu söz Türkiyə

türkcəsində sözün konseptual sahəsinin yalnız bir hissəsini əhatə edə bilər. Çünki qırğızlarda kardaş “kiçik bacı” deməkdir, yəni yarım psevdoekvivalentdir. Qırğızıstanda bu ifadə üçün ən azı üç başqa sözdən istifadə edilməlidir: “ece” – böyük bacı, “ini” – kiçik qardaş və “ağa” – böyük qardaş. Burada birdən dördə qədər ekvivalentlik var.

b) Səs və quruluş baxımından bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və müxtəlif mənbələrdən gələn sözlər arasında “birə çox” ekvivalentliyi də ola bilər: Məsələn: Türkiyə türkcəsində “gebe” sözü “qarnında körpəsi olan qadın” və ya “heyvan” mənasındadır. Bununla belə, onun konseptual sahəsi qazax dilində ən azı iki sözlə əhatə olunur: insan üçün ≡ iki kəmə + yay avır ≡ heyvan üçün buvaz. Türkiyə türkcəsində “olgun” sözü həm insanlar, həm də meyvələr üçün işlənir. Qırğız dilində insan mənasında “cetilgen”, meyvə mənasını verən “bışkan” sözləri buna uyğun gəlir. Türkiyə türkcəsində “göbek” sözü qırğızca “kindik” mənasındadır, “qarın ortasındakı çökməklik” mənasını verir, daha çox “yağlı qurşağ” mənasında işlənir. Burada “birdən ikiyə” bərabərlik var.

Türkiyə türkcəsində “dön” feilinin konseptual sahəsi qırğızca ən azı üç sözlə müəyyən edilir: aylan “bir şeyi döndərmək” + kayt “qayıtmaq” + burıl “bir yerə qayıtmaq” əhatə olunur. Burada birdən üçə qədər ekvivalentlik var.

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi məqbul şəkildə hədəf dialektindəki heç bir sözün konseptual sahəsini əhatə edə bilməz. Bu vəziyyətdə “birdən heç nəyə” ekvivalenti var. Bunlar, ümumiyyətlə, mənbə dialektində danışan cəmiyyətin özünəməxsus mədəniyyətini əks etdirən sözlərdir. Mənbə dialektindəki sözün hədəf dialektində məqbul ekvivalenti olmadığı hallarda köçürmə zamanı, ya da sözün hərfi sözünü dipnot kimi işlətmək mümkündür.

Son olaraq, həm Qərbi Azərbaycan, həm də çağdaş türk ləhcələrində işlənən bir neçə ekvivalent sözlərə nəzər salaq:

Bayram→bayram; dərviş→derviş; azan → azan; gavur→gaur, qavır; qismət→kismet; mes→məst; məscid→məczət; molla→mufla; müəzzin→müəzin; namaz→namaz; ramazan→ramadan; türban→turban və s.

Nəticə

Beləliklə, hər türk ləhcəsinin özünəməxsus lüğət tərkibi var. Birindən digərinə uğurlu mübadilə, hədəf dialektdəki mənbə dialektindəki sözün ekvivalent dəyərini bilməklə mümkündür. Sözlərin ekvivalentliyi baxımından üç vəziyyət var:

1. Mənbə dialektindəki söz hədəf dialektindəki sözə bərabər ola bilər.
2. Mənbə dialektindəki söz hədəf dialektindəki birdən çox sözə ekvivalent ola bilər.
3. Mənbə dialektindəki söz hədəf dialektindəki heç bir sözə bərabər ola bilməz.

Uğurlu mübadilə üçün birdən çox sözün bir sözə bərabər olduğu vəziyyətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki belə sözləri çatdıranda səhv etmək ehtimalı artır.

Ədəbiyyat

1. Adıgüzel, S. (2012). Azərbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47, 51–56.
2. Arnazarov, S. (2008). Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eşdeğerlik. *Gazi Türkiyat*, 3, 31–49.
3. Baldane, O. (2018). *Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine Notlar*. XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı – Bildiriler Kitabı, 223–232.
4. Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. AKM Yayınları.
5. Eker, Ü. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Lehçe İçi Aktarma Sorunları*. Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Ercilasun Ahmet Bican (Ed.). (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Akçağ.
7. Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü – I. Yabancı Türkologlar*. TDK Yayınları.
8. Ergönenç Akbaba Dilek. (2007). Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler. *Bilgi*, 42, 151–176.
9. Ersoy, F. (2007). *Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler*. *Türkbilig*, 14, 60–68.
10. Ersoy Habibe Yazıcı. (2012). *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler*. Gazi Kitabevi.
11. Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözcükler. *Bilgi*, 44, 89–110.
12. İlker, A. (1999). *Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Başlı Düşünceler*. III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı – 1996. TDK Yayınları, 553 – 560.

13. Karadoğan, A. (2004). *Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları*. Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
14. Kirişcioğlu Mehmet Fatih. (2006). Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler. *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 21 – 35.
15. Ligeti Louis. (1998). *Bilinmeyen İç Asya*. 2. Baskı, Çev. Sadrettin Karatay. TDK Yayınları.
16. Temir, A. (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri* (Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri). TDK Yayınları.
17. Uğurlu, M. (2000). Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı. *Bilig*, 15, 59–80.
18. Uğurlu, M. (2011). *Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eş Değerlik*. 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi – Bildiriler (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi – IV. Ankara, AYK Yayınları, 1877–1890
19. Hüseyin, Y. (2009). Karay türkçesi ve Türkiye türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimler. *Gazi Türkiyat*, 5, 611–659.